

PSIHOLOGIA MASELOR: DE LA GUSTAVE LE BON LA SERGE MOSCOVICI

Natalia COJOCARU

Catedra Psihologie Aplicată

After more than one hundred years after the publication of Gustave le Bon's "Crowd Psychology" (1895) the role of masses on the stage of history remains equally significant and this underlines the determining influence of psychosocial factors in understanding of the political phenomena. Left in the shadow of European Social Psychology, the perspective of Psychology of Masses is brought back in the field of scientific reflection by Serge Moscovici. He wrote in "Era of Masses" (1981/2002, 13) that "besides political economy, Mass Psychology is one of the two human sciences that have made history".

După mai mult de o sută de ani de la apariția *Psihologiei mulțimilor* de Gustave Le Bon (1895), rolul maselor pe scena istoriei rămâne la fel de important, ceea ce conferă factorilor de ordin psihosociologic un rol determinant în înțelegerea fenomenelor politice. Lăsată un timp în umbră în psihologia socială europeană, perspectiva psihologiei maselor este readusă în câmpul reflecției științifice de către Serge Moscovici. Autorul scria în *Era maselor* (1981/2002): „Alături de economia politică, psihologia maselor este una din cele două științe ale omului care au făcut istoria” [6, p.13]. După aproape un secol, Moscovici lansează ipoteza tendinței către despotism a societăților contemporane. Ideea de a scrie despre psihologia maselor, mărturisește psihosociologul francez de origine română, a fost determinată de faptul că „dacă la începutul secolului XX eram siguri de victoria maselor, la sfârșit de veac însă, iată-ne din nou captivi ai maselor” [6, p.11].

Evoluția cunoașterii în domeniul psihologiei maselor

Interesul pentru studiul maselor și al comportamentului colectiv a fost mai mult un răspuns la evenimente decât o reflecție asupra lor (Bryder, 1986). În perioada expansiunii germane etnolingvisticii germani erau preocupați de studiul specificului național și al imaginarului colectiv a popoarelor respective. Pe de altă parte, elita franceză era îngrozită de explozia maselor revoluționare, a „gloatelor amenințătoare”, de aceea interesul cercetătorilor francezi era orientat în special asupra evidențierii trăsăturilor mulțimii, a legităților de funcționare a acesteia; sarcina fiind de a ilustra caracterul distructiv și antisocial al mulțimilor, evidențiindu-se în același timp mecanisme de influență și manipulare a acestora. Psihologia mulțimilor, scria Moscovici (1981/2001), a fost creată pentru a răspunde simultan la două întrebări: *de ce și cum*, în primul rând cu intenția de a explica enigma formării maselor, și în al doilea rând de a afla răspunsul la o altă enigmă, cea de a ști cum pot fi guvernate masele. Nu întâmplător Steven Reicher [9] subliniază că studiul mulțimilor revine ori de câte ori acestea sunt percepute ca fiind amenințătoare pentru stabilitatea societății, iar lucrările incipiente asupra mulțimilor au apărut ca replică la aceste amenințări. Indiferent de conjunctura socială care a determinat apariția primelor lucrări de psihologia maselor, cert este că acestea au marcat evoluția unui domeniu de studiu încă în plină expansiune*.

Studiul sistematic al comportamentului colectiv a început în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, istoria psihologiei europene consemnând activitatea școlii germane, avându-i ca reprezentanți pe W.Wundt, M.Lazarus și ai școlii franco-italiene cu G. le Bon, G.Tarde, V.Pareto și S.Sighele. La sfârșitul secolului al XIX-lea, S.Sighele în lucrarea *Mulțimea criminală* (1891) apreciază manifestările mulțimii ca fiind patologice, iar indivizii de o anumită fragilitate psihică ajung victimile „microbului mulțimii”, în timp ce personalitățile puternice reușesc să-i reziste. Totuși, primul teoretician al mulțimilor este, cu certitudine, Gustave Le Bon. În lucrarea *La psychologie de foules* – apărută în 1895, dar care își păstrează și astăzi actualitatea – Le Bon analizează esența marilor transformări sociale din orice timp și din orice epocă. Ideea imitației prin contagiune, lansată de Gabriel Tarde este preluată de Gustave le Bon, fiind considerată sursa modificărilor comportamentului individului în starea de mulțime (Chelcea, 2002). Convins fiind că masele avansează

* Deși este un subiect atât de discutat, scrie Moscovici în *Prefață* la Rouquette (1994/2002), fenomenul se transformă continuu, scoțând neîncetat în evidență aspecte enigmatice ale psihologiei noastre. În ciuda tuturor lucrărilor care i-au fost consacrate, fenomenul a rămas inacceptabil pentru majoritatea oamenilor, ideea de masă, scria Serge Moscovici, ca și cea de inconștient provoacă un vag disconfort de care încercăm să ne apărăm.

vertiginos în avanscena istoriei, Gustave Le Bon realizează un studiu dedicat psihologiei mulțimilor. Lucrarea este structurată în trei părți, analizându-se spriritul mulțimilor și fundamentul ideatic al maselor, ca la final, Le Bon să ne ofere o taxonomie a mulțimilor. Traseul istoric al umanității este marcat de numeroase „bulversări”, „salturi de civilizație”, numind regulate transformări de natură politică și, implicit, evoluții și metamorfoze în timp ale mentalității popoarelor. În prezentul tranzitoriu și anarhic ce ne reprezintă, asistăm sau luăm parte la un continuu proces de demistificare a credințelor tradiționale, de ruinare treptată a edificiuului civilizației întemeiat de antecesorii, iar „epoca spre care ne îndreptăm va fi cu adevărat era maselor”, afirmă cu convingere autorul în introducerea cărții. Conceptul de *mulțime* înțeles ca o reuniune aleatorie sau organizată de indivizi, subsumează mai multe particularități susceptibile unei analize psihologice. Mulțimile se caracterizează prin impulsivitate, incapacitate de a raționa, irascibilitate, absența discernământului și a spiritului critic, precum și prin exagerarea emoțiilor. Le Bon identifică un *suflet colectiv*, care mobilizează și omogenizează indivizii. Paradigma lansată de Le Bon – individul din mulțime se comportă, gândește într-un mod cu totul diferit de felul în care ar gândi individual și tratarea mulțimii ca o entitate psihologică unitară – a dominat reflecțiile psihologice ulterioare. Ceva mai târziu, cel care revine asupra lucrării lui Le Bon este Sigmund Freud. În *Psihologia maselor și analiza eului* (1921), Freud explică psihologia maselor pe baza transformărilor în psihologia indivizilor și pe de altă parte, elemente de psihologia maselor, sunt folosite pentru cercetarea structurii psihice a individului. Psihologia individuală, scrie Freud, doar rareori și numai în condiții excepționale poate face abstracție de relațiile dintre individ și semenii săi. În viața psihică a individului, explică fondatorul psihanalizei, *celălalt* „apare întotdeauna ca model, fie ca obiect, ca asociat sau ca rival, și de aceea psihologia individuală este de la bun început psihologie socială, în sensul largit al cuvântului, care este cât se poate de legitim” [3, p.51]. Cât despre psihologia maselor, scrie Freud, este un domeniu care studiază individul ca membru al unui trib, popor, caste, clase, instituții sau ca parte a unei mulțimi care devine – la un moment dat, în vederea unui anumit scop – o mulțime organizată. Fenomenele, care apar în aceste condiții particulare, continuă Freud, urmându-l pe Le Bon, sunt manifestări ale unei pulsuni deosebite, ireductibile instinctului social – *herd instinct*, *group mind* – care nu se manifestă în alte situații. Analizând teoria lui Gustave Le Bon, Freud – spre deosebire de Le Bon care acorda un rol esențial numărului mare de persoane și care, scria el, îi asigură individului sentimentul unei forțe invincibile – consideră că nu putem atribui factorului numeric o importanță atât de mare și că nu poate fi numărul capabil să dea naștere în viața psihică a omului unui nou instinct, care nu s-ar manifesta în alte condiții: „instinctul social nu este primar și ireductibil, iar germenii lui pot fi găsiți și într-un cerc mai restrâns, cum este cel al familiei” [3, p.52].

Studiul maselor a fost continuat într-o manieră foarte originală de scriitorul austriac, Elias Canetti, care a consacrat studiului mulțimilor douăzeci și cinci de ani. În *Masele și puterea*, Canetti descrie cu minuțiozitate diverse varietăți de mase – de la mulțimile în germene la haitele prădătoare, precum și metamorfozele pe care le suportă individul în cadrul maselor. Individul lui Canetti se autodevorează în mase prin intermediul riturilor. Masele, după Elias Canetti [1], pot fi *deschise* și *închise*. Masa firească este masa *deschisă* pentru care nu există nici o limită în creșterea ei. În contrast cu masa deschisă, care poate crește la infinit, este masa *închisă*, care își fixează atenția pe stabilitate și are un caracter limitativ: are un spațiu limitat, granițele sunt respectate, cei care se află în afară nu-i aparțin cu adevărat. Canetti, mai descrie un tip specific – *masele circulare*, masele de două ori închise. Acestea sunt mase clausturate atât spre exterior, cât și în sine lor, deci, de două ori închise, sunt masele întâlnite în arenă. Cam în aceeași perioadă, Ortega y Gasset (1883-1955), eseist, filosof și sociolog spaniol, în lucrarea *Revolta maselor* (1929) ne oferă câteva reflecții referitoare la problematica raporturilor dintre mase și elite. Autorul îi descrie pe intelectuali ca pe un grup social – „*inteligentia*” – responsabili pentru orientarea culturală sau expresivă a societății. Conflictul, afirmă Ortega y Gasset, apare ca urmare a ciocnirii dintre valorile tradiționale și valorile noi, propuse de o societate aflată în primă transformare tehnologică, cât și sub forma unor divergențe de mentalități și comportamente. El distinge între omul superior (omul elitei) și omul de masă: „Am spus și continui să cred cu o convingere cu fiecare zi tot mai fermă, că societatea umană este întotdeauna aristocratică, fie că vrea, fie că nu, prin chiar esența ei” [12].

Psihologii americani au continuat tradiția europeană în studiul mulțimilor, fiind interesați mai mult de studiul comportamentului individului aflat într-o mulțime, decât de mulțime în ansamblu. Cu începere din 1934 și până în 1972, Herbert Blumer (*apud* Chelcea, 2002) publică mai multe studii cu referire la comportamentul colectiv. Acestea conțin principalele idei ale teoriei privind contagiunea mintală în situații de mulțime

care s-ar datora apariției unor tensiuni și mecanismului numit *reacție circulară* – fenomene numite „*milling*”. Spre deosebire de Gustave Le Bon, care credea că mulțimile reprezintă sfârșitul civilizației, Herbert Blumer consideră că acestea au un rol important în dezvoltarea unor noi forme de viață socială.

Mulțimea și legitățile de manifestare

În *Masele și puterea*, Elias Canetti [1, p.18] identifică un șir de trăsături specifice maselor*. Masa, scrie el, *tinde în permanență să crească*, destinul ei este să absoarbă asemenea unui bulgăre de zăpadă, ce se rostogolește pe panta istoriei, un număr tot mai mare de indivizi. În același timp, masa *este liberă de orice raport social formal*, neavând nici o ierarhie, tinde să instituie în cadrul său egalitatea absolută ca și cum ar aspira la omogenitatea nediferențiată. A treia trăsătură, după scriitorul austriac, este *tendința maselor către „densitate”*, scopul acestora fiind să ocupe un volum compact, să acopere distanțele fizice, separațiile și golurile. Masa *impune și existența unei direcții comune* apte să îi mobilizeze pe toți membrii săi, accentuându-le, astfel, egalitatea funcțională. Această direcție comună, explică Canetti, definește rolurile cvasiinevitabile de „conducători”, care îi permit masei să subziste, fără a se dezagrega – puterea nu este emanată de mase, ci este o condiție a existenței acestora.

Masele, după Michel-Louis Rouquette [11], se mai caracterizează prin *permanență și disponibilitate*. În opinia autorului, sunt trei condiții principale care au provocat permanența și disponibilitatea. Astfel, concentrarea populației, legată de urbanizarea progresivă, cauzează reunirea a numeroși indivizi într-un spațiu restrâns, fapt care îi determină să interacționeze frecvent și generează ocazii de imitare, presiuni în direcția conformității, precum și tentații sau tentative de influențare. Adunarea, scrie Rouquette, a încetat să mai fie o excepție, devenind un fapt constitutiv al cotidianului, în mijloacele de transport și în magazine, la locul de muncă și la domiciliu, în educație și în timpul liber. O altă condiție, după Rouquette, este dezvoltarea comunicării formalizate. Progresele tehnice, susține autorul, au permis creșterea vitezei transmiterii informației și, astfel, sporirea numărului de destinatari ai acestor informații. Și a treia condiție este omogenizarea culturală, creată de specificul economiei de consum, care plasează indivizii într-o rețea comună de valori și obișnuințe.

Nazaretean [7, p.42-44] prezintă mai multe exemple prin care ilustrează o altă trăsătură definitorie a maselor și a mulțimilor, și anume – *transformarea*. Transformarea mulțimilor se referă la rapiditatea cu care mulțimile se formează și se transformă dintr-un tip în altul**. Autorul mai precizează că *transformarea* se poate produce spontan, dar poate fi provocată și intenționat în scopul manipulării mulțimii.

Frica de atingere care dispare în cadrul mulțimii, este unica situație, scrie Canetti, în care o astfel de frică se întoarce în contrariul ei: „Este vorba de acea masă compactă și componenta ei sufletească, încât nu mai suntem atenți la cine ne „înghesuie”, (...) oricine te-ar înghesuie e ca și cum ai fi tot tu; îl simți pe celălalt ca și cum te-ai simți pe tine; totul se petrece ca și cum ar fi vorba de *interiorul unuia și aceluiși trup*” [1, p.6].

Un alt fenomen important care apare în cadrul masei, consideră Canetti, este *șocul descărcării* – clipa în care cei care aparțin masei se eliberează de diferențe și se simt identici, tot ceea ce-i desparte pe oameni dispare și toți ajungă să se simtă egali. Despre *patima distrugerii* caracteristică maselor, observă autorul, se

* Deși, termenii de *masă* și *mulțime* sunt deseori folosiți în variație liberă, aceștia nu sunt întru totul echivalenți. După cum precizează Rouquette (1994/2002, 18): „*mulțimea este un dat perceptiv care se vede și se aude, masa nu este neapărat astfel; mulțimea este episodică, masa durează; mulțimea este un eveniment, masa este o matrice de evenimente*”. Dar așa cum mulțimea este o categorie a masei, iar masa întrunește caracteristicile specifice mulțimii și în anumite situații comportă aceleași legități de manifestare am păstrat termenul *masă* sau *mulțime* în maniera în care a fost utilizat de autorii citați.

** Sintetizând câteva lucrări din domeniu, psihologul armean Akop Nazaretean (2003) propune o clasificare a mulțimilor, având la bază două criterii – scopul și coeziunea internă a mulțimi și anume: (1) *mulțimile ocazionale* sunt mulțimile de indivizi, adunați pentru a urmări un eveniment neașteptat; (2) *mulțimile convenționale* (din engleză *convention* - convenție) se referă la mulțimile în care indivizii se adună pentru a urmări un eveniment din timp stabilit (un meci de fotbal, un concert de muzică rock, un miting etc.); (3) *mulțimile expresive* (din engleză *expression* - expresie) sunt mulțimile care exteriorizează ritmic o anumită emoție – bucurie, entuziasm sau indignare – de exemplu indivizii ce scandează o anumită lozincă în cadrul unui miting sau alte manifestații de masă, suporterii unei echipe de fotbal; (4) *mulțimile extaziate (ecstasy)* reprezintă forma extremă a mulțimii expresive, drept exemple fiind mulțimea de membri ai unor secte religioase în timpul unei rugăciuni colective, mulțimea extaziată de ritmul dansului în timpul unui carnaval brazilian sau a muzicii rock și (5) *mulțimile active (active)*, care, afirmă Nazaretean, prezintă, din punct de vedere politic, cel mai important și cel mai periculos tip de comportament colectiv. Sunt câteva tipuri de *mulțimi active*: *mulțimi agresive (aggressive)*, mulțimi în care dominantă emoțională și comportamentală este agresivitatea; *mulțimi în panică*, cele cuprinse de spaimă, fiecare individ căutând să se salveze de un pericol real sau imaginar; *mulțimi averse (greedy)*, mulțimi în care indivizii se află în competiție pentru obținerea unor bunuri, dominantă emoțională a acestora fiind, de obicei, lăcomia, mixată uneori de o spaimă puternică și *mulțimi rebele (rebellious)*, dominantă emoțională a cărora este furia, provocată de percepția unei injustiții sociale.

vorbește adesea, dar nu a fost niciodată cu adevărat explicată. Canetti descrie acest fenomen astfel: „...masa distruge de referință obiecte și case. Deoarece adesea este vorba de lucruri fragile – cum ar fi ferestre, oglinzi, vase, tablouri, farfurii – există tendința de a se crede că tocmai fragilitatea acestor obiecte incită masa la actul de distrugere (...), zgomotele distrugerii, ale spargerii vaselor, ferestrelor, contribuie considerabil la plăcerea de a o face, sunt niște puternice sonorități ale vieții” [1, p.9]. Distrugerea unor opere de artă, mai scrie Elias Canetti, reprezintă distrugerea unor ierarhii care nu mai sunt recunoscute. Sunt atacate, astfel, diferențele și distanțele sociale. Sentimentul persecuției este descris ca fiind o sensibilitate și iritabilitate mândre orientate împotriva unor dușmani considerați o dată și pentru totdeauna ca atare. Masa este evocată metaforic de Canetti ca un fel de cetate asediată, dar, precizează el, de două ori asediată: îl are pe dușman în fața zidurilor, dar îl are și în pivniță. Sentimentul persecuției apare astfel ca un *sentiment al dublei amenințări*.

În prezent se pledează tot mai mult pentru reabilitarea cunoașterii științifice în domeniul *psihologiei maselor* (Moscovici, 1981/2001; Rouquette, 1994/2002; Reicher, 2001; Olișanskii, 2002). Deși mai mulți autori remarcă importanța cunoașterii în domeniul psihologiei maselor, se constată, totuși, un interes științific relativ redus față de acest domeniu. Cu excepția câtorva lucrări, constatăm că aproape lipsesc studii recente care să analizeze fenomenul maselor, iar cele existente, după cum observă Rouquette, „se înscriu, mai degrabă, în aria eseurilor, decât a științei” [11, p.14].

Referințe:

1. Canetti Elias. Masele și puterea / Traducere din limba germană de A. Pavel. - București: Nemira, 2000.
2. Chelcea Septimiu și Iluț Petru (eds.) Enciclopedie de psihosociologie (prefață de S. Chelcea și P. Iluț). - București: Editura Economică, 2003.
3. Freud S. Studii despre societate și religie. Volumul 4. Opere / Traducere de R. Melnicu, G. Purdea și V. Dem. Zamfirescu. - București: Editura Trei, 2000.
4. Le Bon Gustave. Psihologia mulțimilor. - București: Antet, 1991.
5. Lederer Gerda. Protest Movements as a Form of Political Action. În M. Hermann (ed.). Political Psychology. Contemporary Problems and issues (pp.355-378). - San-Francisco, London: Jossey Bass Publishers, 1986.
6. Moscovici Serge. Era maselor / Traducere din limba franceză de D. Morărașu și M. Mardare, prefață de A. Neculau. - Iași: Institutul European, 2000.
7. Nazaretean Akop. P. Agressivnaia tolpa. Massovaia panika, sluhi. Lekții po soțialnoi i politiceskoi psihologii. - Sankt Petersburg: Piter, 2003.
8. Ortega y Gasset, Jose. Omul și mulțimea / Traducere din limba spaniolă și note de S. Mărculescu. - București: Humanitas, 2001.
9. Reicher Stephen. The Determinants of Collective Behaviour. În H. Tajfel (ed.). Social Identity and Intergroup Relations. - Cambridge: Cambridge University Press & Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1981, p.41-83.
10. Reicher Stephen. The Psychology of Crowd Dynamics. În M.A. Hogg și R.S. Tindale (eds.). Blackwell handbook of social psychology. Group processes. - Oxford: Blackwell, 2001, p.182-208.
11. Rouquette Michel-Louis. Despre cunoașterea maselor. Eșeu de psihologie politică / Traducere din limba franceză de R. Popescu și R. Gamarcea, prefață de S. Moscovici. - Iași: Polirom, 2002.
12. Ortega y Gasset. La revolte de masses. - Paris: Librairie Stock, 1937.

Prezentat la 28.05.2010